

АСПЕКТОЛОГІЯ ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В НОВІТНІХ КОНЦЕПЦІЯХ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

Л.Л. Звонська, канд. філол. наук
**РОЗВИТОК ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ СЕМАНТИКИ
ПЛЮСКВАМПЕРФЕКТА У ДАВНЬОГРЕЦЬКІЙ МОВІ**

Спостереження за діахронними змінами функціонального навантаження форм плюсквамперфекта засвідчує, що їх семантична невизначеність у гомерівські часи (як давноминулого результативного часу, так і еквівалента імперфекта та аориста) замінюється закріпленням категоріального значення у класичну добу.

The observation on the diachronic changes of the functional load of the pluperfect forms confirms that their semantic uncertainty in the Homeric times (both at the remote effective times and the equivalent of the imperfect and aorist) is changed by strengthening of the categorical meaning in the classical times.

Спрямованість сучасної лінгвістики на вивчення не лише проблем функціонування, а й розвитку мовних одиниць та онтогносеологічних властивостей функціонально-семантичних категорій зумовлює потребу таких досліджень на матеріалі різних мов. Незважаючи на розробленість багатьох питань, що стосуються функціональної семантики граматичних категорій на матеріалі різних мов (О.В. Бондарко¹, І.Р. Вихованець², Ю.О. Пупинін³, В.Б. Кашкин⁴, А.П. Загнітко⁵, Ф.Палмер⁶, М. Олсен⁷ та ін.), поки що немає дослідження, яке б систематизувало явища функціональної граматики на матеріалі давньогрецької мови.

Дослідження динаміки діахронних змін функціонально-семантичного навантаження системи дієслова давньогрецької мови є актуальним не лише для елліністики, а й для індоєвропейського мовознавства в цілому. Саме за матеріалами дослідження давніх мов і давньогрецької мови зокрема можна отримати цінні дані про природу цих процесів в інших мовах. В.Г. Адмоні вказує на те, що “факти давньогрецької мови можуть отримувати більш точне висвітлення з позицій функціональної лінгвістики, а з іншого боку, давньогрецька мова може поставити перед функціональною лінгвістикою ряд

проблем⁸⁷. Розглянемо генезу та динаміку діакронних змін форм плюсквамперфекта як репрезентанта поля претеритальності парадигми темпоральності у давньогрецькій мові з архаїчної (VIII ст. до н.е) і до класичної (V – пер. пол. IV ст. до н.е) доби.

Функціонально-семантичні особливості граматичних форм для вираження минулого перебувають у залежності від специфіки самого об'єктивного минулого. Давньогрецька мова граматично доволі детально стратифікує сферу минулого у категоріальних формах імперфекта, аориста, перфекта, плюсквамперфекта та транспозованого у сферу минулого презенса. Залежно від тривалості минулого, результативності, часової ретроспективи, перспективи і проспективи, актуальності вживаються різні часові граматичні форми дієслова з функціонально-семантичним навантаженням минулого; практично усі часові моделі, за винятком футуральних форм, можуть вживатися для опису минулих подій.

Мікрополе минулого структуроване таким чином, що склад його морфологічного ядра поділяє сферу минулого на окремі сегменти з таксисною характеристикою, тобто різною віддаленістю як абсолютною, так і відносною від темпорального орієнтира, а також враховує видовий аспект минулої дії. Широкий вибір морфологічних форм давньогрецької мови для передачі минулого дає можливість відтворювати часову перспективу диз'юнктивного і кон'юнктивного минулого, минулого дискретного і недискретного.

Граматичні форми плюсквамперфекта як із семантикою результативного плюсквамперфекта, так і плюсквамперфекта-імперфекта належать виключно до диз'юнктивно-претеритального часового плану, оскільки не можуть досягати темпорального дейктичного орієнтира.

Плюсквамперфект є засвідченим лише в двох мовах – грецькій і давньоіндійській, причому у кожній з них він має різне використання^{9,10}. Плюсквамперфект, зафіксований у цих двох давніх індоєвропейських мовах, є доволі новою категорією, яка не бере витоків з індоєвропейського мовного стану¹¹. І.А. Перельмутер вказує, що літературні пам'ятки гомерівського періоду засвідчують, що плюсквамперфект виступає в ролі категорії, яка перебуває на стадії свого становлення, як у граматичному, так і функціонально-семантичному плані¹².

Грецький плюсквамперфект не означає, як у латинській мові, минулу dokonану дію, що відбулася раніше іншої минулої дії. За

класичним визначенням Е. Швіцера, форми плюсквамперфекта слугують для визначення результату дії, який був уже в минулому і не проектується на сучасний стан речей¹³. Послідовність дій у минулому, їх консеквентне відношення на осі часу репрезентується формами аориста, оскільки його семантика нелокалізованості в часі дозволяє використовувати цю форму для позначення будь-якої дії у минулому, як безвідносно до іншої дії, так і в часовому переліку подій. Значення плюсквамперфекта у давньогрецькій мові не збігається із значенням латинського плюсквамперфекта, яке чітко розмежовує сферу попереднього минулого від сфери наступного минулого, репрезентованого формами латинського перфекта й імперфекта. Функціональний збіг їх семантики трапляється настільки зрідка, що сприймається як чиста випадковість, казуїстика.

Важливо зважити на думку Г. Гійома, який вказує, що те, що в традиційній граматиці називається попередністю дії, або плюсквамперфектністю, це не що інше, як впровадження категорії виду під виглядом поняття часу¹⁴.

Грецький плюсквамперфект може служити для опису стану, свого роду фону, який створений більш ранніми діями чи подіями і на якому розгортаються описувані події. До форм *plusquamperfectum praeteritum* належать і форми плюсквамперфекта з аористним значенням, оскільки у мові Гомера плюсквамперфект виступав як у функції імперфекта, так і у функції аориста. Тому для гомерівського періоду характерним є широкий узус плюсквамперфекта в якості минулого часу (70 %) паралельно з формами аориста та імперфекта^{15,16}. Власна парадигматична сема плюсквамперфекта – двопланове часове вираження дистантності і контактності у минулому – формується у пізніший період.

Для гомерівських часів в цілому характерною є нечисленність граматичних форм плюсквамперфекта і семантична рівноцінність цих форм переважно категоріальній семантиці аориста, який теж перебував на стадії категоріального визначення. Це виражається і у паралелізмі використання граматичних форм плюсквамперфекта і аориста з ідентичним функціонально-семантичним навантаженням: ὤς Τρώων ἀλάλητος ἀνὰ στρατὸν ὄρωρει (Δ 4 36) *крик* з *рознісся* військом *троянців* κλαγγή τε καὶ ἄσπετος ὤρτο κудоιμός (κ 523) *здійнявся великий шум і крик*.

Пам'ятки VII і V ст. (у VI ст. не зафіксовано форм плюсквамперфекта) уже демонструють звичну категоріальну семантику граматичних форм плюсквамперфекта з відчутним переважанням питомої частки форм результативного плюсквамперфекта серед сукупної маси граматичних форм плюсквамперфекта (відповідно: 66 % та 54 %):

VII ст.: τὸ πρῖν δὲ πελώρη Γαῖα κεκεύθει ('Нс. Θ. 505) раніше в собі їх приховувала велетенська Земля;

Vст.: καὶ Βαβυλῶν μὲν οὕτω τότε πρῶτον ἀραίρητο ('Нр. 1.191) і так Вавилон тоді вперше було здобуто;

Плюсквамперфект міг замінюватись описовою конструкцією у складі дієслова ἔχω в імперфекті та партиципialьних форм: τοὺς ἄλλους πάντας ὑπ' ἑωυτῷ εἶχε καταστρεψάμενος ὁ Κροῖσος ('Нр. 1. 2) і всі інші народи покорив; τὰς πύλας ἀποκλήρισαντες ἔσχον τὴν πόλιν ('Нр.1.150) вони позамикали міські брами.

З іншого боку, форми плюсквамперфекта могли набувати значення імперфекта або аориста з різних причин. Однією з них є лексична семантика окремих дієслів, форми перфекта яких мають презентне значення, а плюсквамперфекта набувають семантики імперфекта, т. з. перфекто-претерит. Окремі перфектні форми, які виступали в претеритальному значенні, семантично переосмислились і морфологічно оформлялися за ознаками імперфекта. Мовний матеріал засвідчує таке вживання вже з часів Гомера: ὧς Τρώων ἀλάλητος ἀνὰ στρατὸν ὄρωρει (Δ 436) *такий крик здіймався по війську троянців* і до класичної доби: Ἐτεόνικος εἰστήκει παρὰ τὰς πύλας (Ξ. Ἄν. 7.1.12) *Етеонік стояв при воротах*. Іноді форми плюсквамперфекта й інших дієслів, особливо у Гомера і Гесіода, можуть мати значення аориста: ἀλλ' αὐτῶς ἀποβάντες ἐκέιμεθα ἠὲς ἅπαντες (ν 281) *всі ми зійшли з корабля й уляглися на березі*.

Імперфектні форми плюсквамперфекта-імперфекта завважені з ітеративним значенням: πᾶρ δὲ ζωστήρ κείτο παναίολος ᾧ ῥ' ὁ γεραῖος ζώνυθ' (Κ 78) *поруч і пояс лежав різнобарвний, яким старик (завше) підперізувався*; ἔρατὸς δὲ ποδῶν ὑπὸ δοῦπος ὄρωρει ('Нс. Θ. 70) *милий їх тупіт по землі лунав*.

У Гомера з таким претеритальним значенням зустрічаються плюсквамперфектні форми ἐβεβήκει, ἀνώγει, γεγώνει, ἐμεμύκει, τετρίγει, βεβλήκει, τέτυκτο, ἔσσυτο, κέχυτο, κεχόλωτο. З аналогічним значенням зустрічаються випадки вживання плюсквамперфекта і в

аттичній прозі (форми ἐμενήμην, εἰστήκειν, κεκτήμην та інші¹⁷), напр.: ἐν Κερκύρα ἦν Πειθίας ἐθελοπρόξενός τε τῶν Ἀθηναίων καὶ τοῦ δήμου προεἰστήκει (Θ. 3.70) вождем демократичної партії на Керкирі був тоді Піфій, який до того був добровільним прокшеном афінян.

У класичну добу плюсквамперфект частіше може набувати значення латинського plusquamperfectum, тобто означати минулу дію, яка передує іншій минулій: напр., Commius venit, quem supra demonstraveram a Caesare in Britanniam praemissum (Caes. B.G. 4.47.2) Коммії, про якого я вище згадав, прибув, завчасно посланий Цезарем у Британію. У грецькій мові таке використання плюсквамперфекта спорадично зауважено у підрядних часових та означальних речення: τότε δὲ δὴ αὐτός τε ἀνεβέβηκε καὶ κατ' αὐτὸν ἄλλοι Περσέων ἀνέβαινον· προσβάντων δὲ συχνῶν οὕτω δὴ Σάρδιές τε ἠλώκεσαν καὶ πᾶν τὸ ἄστυ ἐπορθέετο (Нр. 1.84) *тоді він (Гірояд) зійшов на мур, а слідом за ним і інші перси. Коли це сталося, Сарди було здобуто і все місто сплюндровано; ἦλθον οἱ Ἴνδοι ἐκ τῶν πολεμίων, οὓς ἐπετόμφει Κῦρος ἐπὶ κατασκοπῆν* (Ξ. Κυρ. 6.2.9) *прибули індійці, яких Кір послав на розвідку.*

Зате в койне плюсквамперфект, зазвичай, демонструє властивості позначати доконану дію, що відбулася раніше іншої минулої дії: ἐν δὲ τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ τῇ μεγάλῃ τῆς ἑορτῆς εἰστήκει αὐτοῖς καὶ ἡτοίμασαν τὸ πάσχα (Ин. 7.37) *в останній день свята Іван став і приготував їм пасху.* Співіснування різних формально-граматичних, але функціонально-семантично близьких категорій плюсквамперфекта і аориста іноді виливалося в емфатичне протиставлення, яке вкладалося у форми цих часів¹⁸: εἰρήκει δὲ ὁ Ἰησοῦς περὶ τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ἐκείνοι δὲ ἔδοξαν ὅτι περὶ τῆς κοιμήσεως τοῦ ὕπνου λέγει (Ин. 11.13) *Ісус сказав (плюсквамперфект) про його смерть, вони ж подумали (аорист), що він говорить про відпочинок уві сні.*

Як свідчать наші дослідження, семантична невизначеність плюсквамперфектних форм у гомерівські часи (як давноминулого результативного часу, так і функціонального еквівалента категоріальних значень імперфекта та аориста) поступово змінюється доволі чітким розподілом функціонально-семантичних сфер граматичних форм плюсквамперфекта з відчутною перевагою частки результативного плюсквамперфекта (54 % до 46% на противагу співвідношенню архаїчної доби: 30% до 70%).

Аналогічно з процесом становлення функціонально-граматичної характеристики перфектних форм процес визначення функціонального навантаження плюсквамперфектних форм призвів до семантичного перерозподілу сукупності значень цих граматичних форм, які накладалися на інші граматичні часові форми, а в подальшому закономірно розподілилися між структурами перфекта та плюсквамперфекта. Близькість претеритальної семантики форм імперфекта і плюсквамперфекта прислужилася і для морфологічного оформлення парадигми плюсквамперфекта.

Як вважає І.А. Перельмутер, форми на зразок *τέποιθα, ἕολπας, δείδιε* тощо можна трактувати залежно від контексту як перфектні або як плюсквамперфектні *я вірю/ я вірив, ти сподіваєсиця/ ти сподівався, він боїться/ він боявся*¹⁹. Граматично ідентичні форми є функціонально диференційованими, і в подальшому їх функціонально-семантична специфіка дала поштовх для створення окремих граматичних форм плюсквамперфекта, які запозичили флексії історичних часів. Базовою формою для функціонально-граматичного переосмислення послужила форма 3-ї особи однини, яка у морфологічній парадигмі перфекта оформлювалася із закінченням *-ε*, яке збігалось з відповідною особовою флексією форм імперфекта та аориста.

Плюсквамперфектне значення форм імперфекта деяких дієслів обумовлене їх лексичним значенням. Дієслова, які в презенсі мають імперфектне значення, в імперфекті набувають категоріального значення плюсквамперфекта: *ἐνίκων = ἐνίκησα καὶ ἦν νικηφόρος я переміг і був переможцем, ἔφευγον = ἦν φυγάς я був утікачем, ἦκον = ἐληλύθειν я прибув раніше, ὠχόμην = ἀπεληλύθειν я відійшов (sc. і зараз мене тут немає).*

У лексично незалежних дієслівних формах імперфекта результативне значення у минулому констатується за контекстом і допомогою адвербіальних маркерів (зазвичай *πρόσθεν, πρίν раніше, τότε тоді*) або субстантивно-препозитивних:

VIII ст.: *ἀτὰρ γενεήν γε Μελάμποδος ἔκγονος ἦεν, ὃς πρὶν μὲν ποτ' ἕναίε Πύλῳ ἐνι μητέρι μήλων· δὴ τότε γ' ἄλλων δῆμον ἀφίκετο* (о 223) родовід свій вів він від Мелампода, який колись проживав у Пілосі вівцедайному, а потім полишив рідну домівку; (у другій частині наведеного прикладу поєднання аористної форми *ἀφίκετο* з прислівником *τότε* також надає їй значення попередньої

завершеної дії, яке наближене до антецедентального значення латинського плюсквамперфекта);

VII ст.: οἱ μὲν ἐπὶ Κρόνου ἦσαν, ὃ τ' οὐρανῷ ἐμβασίλευεν· ὡς τε θεοὶ δ' ἕζων ἀκήδεα θύμον ἔχοντες ('Нс. 'Ерг. 111-112) *коли люди жили ще за часів Крона, який владарював на небі, то жили вони безтурботно неначе боги;*

VI ст.: πρόσθεν νιν πεδ' ἀναριτᾶν ἰχθύες ὠμοφάγοι νέμοντο ('Ιβ. 21) *де раніше наслися зграї хижих риб;*

V ст.: ᾧ πρὸ τοῦ ὡς ταμείῳ ἐχρήτο Ἴππόνικος (Пл. Првт. 315 D) *яким, як складом, раніше користувався Гіппонік.*

У фрагменті з тексту Гомера виразно видно зв'язок граматичного плюсквамперфекта з функціональним вираженням плюсквамперфектного значення імперфектною граматичною формою: Αἰψα δ' ἔπειτα Ἑκτορα δῖον ἕτετμεν ἀδελφεόν, εὖτ' ἄρ' ἔμελλεν στρέψεσθ' ἐκ χώρας ὅθι ἦ ὀάριζε γυναίκι (Z 514) *швидко догнав брата, божественного Гектора, коли той цойно відійшов з того місця, де незадовго до цього розмовляв з дружиною. До цього місця присудок виражений власне плюсквамперфектною формою: ἐβεβήκει καγχαλώων, ταχέες δὲ πόδες φέρον (Z 513) радісний (Парис) зійшов з акрополя і швидко несли його ноги.*

Імперфект у значенні плюсквамперфекта може мати відтінок ітеративності, тобто повторюваності результативної минулої дії, яка не мала продовження на час оповіді про неї. Ітеративність дії підкреслюється морфологічним маркуванням за допомогою інфікса -σκ-, а лексико-граматичні засоби проектують цю дію на темпоральний план плюсквамперфекта. Наприклад, у Гомера маємо καὶ ἐ μάλιστα δμῶων φιλέεσκε (α 434) *бо її із служниць він найдужче любив.* Аналогічний морфологічно і контекстно обумовлений imperfectum-plusquamperfectum зустрічаємо у класичних авторів: καὶ τὰς τε δίκας γράφοντες ἔσω παρ' ἐκείνον ἐσπέμπεσκον, καὶ ἐκεῖνος διακρίνων τὰς ἐσφερομένας ἐκπέμπεσκε ('Нр. 1.100) *йому постійно приносили заяви про їхні суперечки, він виносив рішення і відсилав їх; переіменовуємо ἐκάστοτε, ἕως ἀνοιχθείη τὸ δεσμωτήριον (Пл. Φαιδ. 59 D) ми кожного разу чекали, поки не відкриється тюрма.*

Імперфект може позначати як попередню повторювану дію, яка проте завершилася раніше іншої минулої дії, так і попередній тогочасний стан; у другому випадку поширенішим є використання плюсквамперфекта. У цьому випадку мова Гомерівських поем також

демонструє елементи зародження функціональної специфіки плюсквамперфектних форм, і широко вживані форми *imperfectum plusquamperfectum*, як і граматичні форми перфекта з семантикою плюсквамперфектності залишаються реліктами архаїчного стану.

Різке скорочення вживання імперфектних форм у значенні плюсквамперфекта припадає на класичну добу, коли вживання дієслівних форм, утворених від перфектної основи, стало чітко розмежовуватися як у формально-граматичному, так і функціонально-семантичному планах, і форми плюсквамперфекта, як і форми перфекта, зайняли кожна своє місце у граматичній парадигмі дієслова, “вивільняючи” від власного функціонально-семантичного навантаження форми імперфекта. Таким чином, загальні тенденції, пов’язані із процесом визначення і закріплення функціональної специфіки перфекта, темпорально-аспектуальним категоріальним визначенням аориста, імперфекта та плюсквамперфекта, взаємоперерозподілом їх функціональних сфер у цілому показують масштабність змін у мові та свідомості впродовж часового зрізу з архаїчної і до класичної доби.

¹Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – Л., 1984; Бондарко А.В. Основы функциональной грамматики: Языковая интерпретация идеи времени. – СПб, 1999; ²Вихованець І.Р. Частини мови у семантико-граматичному аспекті. – К., 1988; ³Пупьнин Ю.А. Функциональные аспекты грамматики русского языка: Взаимосвязи грамматических категорий. – Л., 1990; ⁴Кашкин В.Б. Функциональная типология перфекта. – Воронеж, 1991; ⁵Загнітко А.П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії). – К., 1993; ⁶Palmer F.R. A linguistic study of the English verb. – London, 1965; ⁷Olsen M.J.B. A Semantic and Pragmatic Model of Lexical and Grammatical Aspect: Ph.D. diss. / Northwestern University, 1994; ⁸Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. – Л., 1988. – С. 5; ⁹Елизаренкова Т.Я. Аорист в “Ригведе”. – М., 1960. – С. 7; ¹⁰Banerjee Dr. S. R. Indo-European Tense and Aspect in Greek and Sanskrit. – Calcutta: Sanskrit Book Depot, 1983. – С. 56; ¹¹Тронский И.М. Общеиндоевропейское языковое состояние. – М.-Л., 1967. – С.92; ¹²Перельмутер И.А. Общеиндоевропейский и греческий глагол. – Л., 1977. – С. 68; ¹³Schwyzler E. Griechische Grammatik: Bd. I-III. – München, 1934-1953. – С. 288; ¹⁴Guillaume G. Temps et verbe. – Paris, 1962. – 380 p. – С. 141; ¹⁵Brugmann K., Thumb A. Griechische Grammatik. – 4-te Aufl. – München, 1913. – С. 552; ¹⁶Див. пос. 12. – С. 69; ¹⁷Παπανικολάης Γ.Ν. Λεξικὸν τῶν

ῥημάτων τῆς Ἀττικῆς γεωγραφίας. – Ἀθήναι: ἐκδ. Παπαδήμα Δ., 1994. – С.597, 438, 513; ¹⁸Звонська Л.Л. Історія грецької мови. – К., 2005 – С.131.¹⁹ Див. пос. 12. – С.83.

В.Й. Горобець, канд. філол. наук

**ЗМІЩЕННЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ МОВНИХ
ВЗАЄМИН У ДОБУ ПРОСВІТНИЦТВА XVIII СТ.**

З'ясовуються підоснови україномовної стихії в різножанрових джерелах російської писемності XVIII ст. (актові пам'ятки, поезія, перекладна проза, наукова література). Простежується внесок випускників Києво-Могилянського колегіуму (академії) у загальний розвиток видавничої справи в добу абсолютистського просвітництва в Росії.

The author elucidates the basis of appearance of Ukrainian in written Russian sources of various genres in 18th ct. (legal documents, or “acts”, poetry, prose translation, scientific literature) and establishes the contribution of Kyiv-Mohyla Collegium (Academy) graduates into general development of publishing in the age of absolutist enlightenment in Russia.

Початок раннього просвітництва у Східній Європі позначений змінами в політичній свідомості слов'янських народів, що спричинилися до організації братських шкіл в Україні та Білорусії у зв'язку з відгомоном реформаційних рухів та порушенням прав корінних етносів, які опинилися в складі різних державних утворень. період абсолютистського просвітництва в Росії пов'язується з петровськими реформами, виявляючись на повну силу за імперського правління Катерини II через переорієнтацію на культуру Франції, товарно-промислове виробництво Німеччини й Британії.

Інтенсифікація культурно-освітніх взаємин з київською вченістю в епоху Петра I спричинена використанням науково-освітніх здобутків Києво-Могилянського колегіуму (академії), творчих його зусиль для заснування навчальних закладів європейського типу, розвитку культури й видавничої справи.

Свідчення П. Пекарського про лист Петра I до київського генерал-губернатора князя Д. Голіцина, в якому цар повелів перекласти в семінарії братській дві книжки, а також виявлені в